

Вікторія Вощенко

ВОЩЕНКО Вікторія Юрївна — аспірантка кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії.

ЛОГІКА ВИНИКНЕННЯ КОНЦЕПТУ «ЦИВІЛІЗАЦІЯ» У ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ А. ТОЙНБІ

Дана стаття присвячена проблемі формування концепту «цивілізація» у філософському вченні А. Тойнбі. У роботі зміст поняття «цивілізація» подається у контексті концепцій соціокультурного розвитку людства.

***Ключові слова:** цивілізація, примітивні суспільства, соціокультурний тип, циклічний розвиток, культура.*

Сучасне розуміння соціокультурного руху людства ґрунтується на засадах полілінійності, стадійності та цивілізаційної унікальності розвитку окремих народів. Формаційна концепція, обґрунтована у свій час К.Марксом та Ф.Енгельсом і прийнята радянською історіографією як єдина ідейно правильна теорія, неспроможна на сьогодні дати об'єктивний та ґрунтовний аналіз сутності історичного розвитку людства. Проте філософи та історики зуміли вдало поєднати стадійний та полілінійний підходи, фіксуючи і пояснюючи глобальні явища всесвітньої історії та історії світової культури в їхніх основних типізованих формах. Не варто також забувати про цивілізаційний підхід до розгляду соціокультурного розвитку людства, який, на думку Ю.Павленка, має певні переваги перед стадійним та полілінійним. Він зазначав з цього приводу: «В історію як таку та в історію культури вноситься структурна дискретність,

що значно конкретизує загальне бачення минулого й сучасного. Історія моделюється як жива динамічна система саморозвитку і взаємодії окремих соціокультурних систем: з часів подолання первісного стану — цивілізацій. Останні мають свої часово-просторові координати і у своєму русі проходять певні фази, у межах яких виразно засвідчується змістова та стилістична єдність розмаїття культурних форм» [9, с.34].

Проблема цивілізації посідає важливе місце у філософії історії та соціальній філософії. Цьому сприяють розвиток науково-технічної революції у сучасному світі, швидке формування автоматизованого, інформаційного, технологічного способів виробництва в усіх країнах світу. У зв'язку з переосмисленням історії розвитку суспільства відродилися суперечки про дві основні цивілізації — Західну і Східну. Ця проблема є наріжним каменем і для України, оскільки її географічне положення ускладнює питання про належність нашої держави до східного чи західного типу розвитку. Українська історія, без сумніву, тяжіє до цивілізаційного підходу, оскільки не вписується у п'ятичленну формаційну схему, прийняту за радянської доби. Отже, усі питання, пов'язані із проблемою цивілізації, вимагають глибокого та ґрунтовного філософського аналізу.

В історії філософії існують різні визначення поняття «цивілізація»: від стадії, що досягла більш високого рівня порівняно із варварством (Л.Морган) до такого ступеня деградації культури, яка характеризує стан занепаду суспільства, його загибель як локальної культури (О.Шпенглер). Взагалі під цивілізацією потрібно розуміти, з одного боку, рівень розвитку культури і суспільства в цілому, а з другого — спосіб засвоєння культурних цінностей (матеріальних і духовних), який визначає все соціальне життя, його специфіку, що дозволяє судити про нього як про певну цивілізацію [5, с.407].

Варто наголосити, що дана проблема посідає важливе місце у ряді філософсько-історичних досліджень. Насамперед

необхідно відзначити італійського мислителя Дж.Віко, який сформулював концепцію «вічної ідеальної історії» [6, с.127]. Його філософські погляди слугували підґрунтям для становлення циклічної концепції розвитку людського суспільства. На думку Дж. Віко, людство рухається від «печер на пагорбах, які рятували від диких звірів... до міст з усіма зручностями», що було успіхом цивілізації [6, с.136]. Розвиток поступово переходить до занепаду, а потім починається відродження. Дж.Віко проводить паралель між культурою та цивілізацією, ставить їх на один щабель суспільного розвитку і відносить до епохи винаходів і наукових досягнень. Культура і цивілізація є продуктами творчої фантазії людини.

У контексті вивчення питання періодизації історії первісного суспільства американський етнолог Л.Морган визначає цивілізацію як найвищу стадію розвитку у порівнянні із дикістю та варварством [7, с.10], а також називає її головні ознаки: виникнення писемності, обробка і використання металів, поява міст, утворення держави та публічних органів влади.

Філософсько-історична концепція М.Данилевського ототожнює категорію «цивілізація» із поняттям «культурно-історичний тип», проте перевага віддається останньому. «Будь-яке плем'я або сімейство народів, — пише філософ, — що характеризується окремою мовою або групою мов, достатньо близьких між собою, — для того щоб спорідненість їх відчувалася безпосередньо, без глибоких філологічних пошуків, — складає самотутній культурно-історичний тип» [4, с.91]. Для того щоб цивілізація, властива самотутньому культурно-історичному типу, могла зародитися і розвинути, необхідно, щоб народи, які до нього належать, мали політичну незалежність. М.Данилевський вважає, що кожний культурно-історичний тип формує для себе цивілізацію під впливом попередніх або паралельних цивілізацій. Розвиток культурно-історичних типів ототожнюється із рослинами, у яких період росту буває невизначено тривалий, проте етап

цвітіння і визрівання плодів — відносно короткий і виснажує їх назавжди [4, с.92]. Цивілізація, за М.Данилевським, досягає розквіту, коли є різноманітними її етнографічні елементи, коли вони не поглинуті одним політичним цілим, а мають незалежність, утворюють федерацію або політичну систему держав.

Цивілізаційна проблематика є провідною у філософському вченні О. Шпенглера. Філософ категорично відкидав ідею загальнолюдської історії і стверджував абсолютну самодостатність і автаркійність окремих «великих культур», рівноцінних і одномасштабних. Цивілізація, за О. Шпенглером, це органічно-логічний наслідок, завершення і відхід культури. «У кожної культури є своя власна цивілізація, — пише філософ. — Ці два слова виражають сувору і необхідну органічну послідовність. Цивілізація — неминуча доля культури. Тут досягається вершина, з якої стає можливим розв'язання найскладніших питань історичної морфології. Цивілізації є крайніми і штучними станами, які властиві більш високому типу людей. Вони — завершення; вони слідує за становленням як стале, за життям як смертю, за розвитком як оціпіння...» [16, с.164]. О. Шпенглер стверджував, що кожна культура має свої дитинство, юність, зрілість та старість, після чого настає смерть. Він виділяє відповідні фази у циклічному розвитку культурно-історичних систем: зародження, зростання, розквіт, занепад, загибель. На думку О. Шпенглера, культура зароджується раптово, зростання означає саморозвиток культури, саморозкриття, реалізацію її духовного змісту в усіх сферах життєдіяльності людей. Розквіт є станом максимальної реалізації її внутрішніх потенцій, після чого всі можливості культури вичерпуються, і вона поступово переходить від органічних до механічних форм. Саме тоді починається занепад — фаза цивілізації, доба експансії та мілітаризму, після чого настає загибель.

У контексті сучасних досліджень, присвячених цивілізаційній проблематиці, варто відзначити фундамен-

тальну працю за редакцією Ю.Пахомова «Цивилизационная структура современного мира» [14], яка є збіркою наукових здобутків таких вітчизняних філософів, як С.Кримський, К.Леонтьєв, Ю.Павленко та ін. Дана робота охоплює широке коло цивілізаційно-культурних проблем, їх історію та сучасність, торкається перспектив розвитку світових цивілізацій.

Російська дослідниця Н.Мотрошилова розглядає цивілізацію як зворотній бік варварства. Ці поняття взаємозалежні і водночас протилежні. Доказом даного твердження є той факт, що ознаки варварства можуть бути притаманними будь-якому цивілізованому суспільству. Наприклад, небезпечна для життя підробка товарів, шахрайство та безкарність шахраїв, злочинність, культ бандитського способу життя, масова корупція правоохоронних органів, мільйони безпритульних дітей та ін. [8, с.56]. Проте, з іншого боку, цивілізація визначається як етап людської історії, котрий є більш прогресивним і досконалим, ніж варварство. Тому можна зробити висновок про нерозривність і одночасне протистояння даних понять.

Доктор філософських наук, посол Республіки Болгарія в Білорусії П.Ганчев розглядає масштаби впливу глобалізаційних процесів на сучасну світову цивілізацію, які проявляються у поглибленні протиріч та нерівноваги між різними стадіями суспільно-історичного розвитку, між верствами та структурами суспільства [2, с.161]. Це призведе у подальшому до виникнення нової системи філософії, яка стане відповіддю на потреби цивілізації і буде, на думку дослідника, «більш екологічною, релятивістською, космологічною і антропологічною» [2, с.165].

Класичним представником цивілізаційного напряму у світовій філософії історії є А.Тойнбі. Його праці, такі як «Дослідження історії» [12], «Цивілізація перед судом історії» [13], показують множину, поліваріантність суспільного

розвитку. Отже, цивілізаційний підхід розкриває сутність історичного шляху людства, який постає не як однолінійний та неухильно поступальний рух єдиного суб'єкта — людського суспільства загалом, а як сукупність самотутніх історичних організмів.

Мета статті: простежити логіку формування концепту «цивілізація» у філософському вченні А.Тойнбі, з'ясувати його зміст у контексті концепцій соціокультурного розвитку людства.

Головною одиницею історичного буття, монадою, яка становить основу суспільного розвитку, А.Тойнбі вважав не національну державу, не період, а «локальну цивілізацію». «...Політичні союзи (національні держави, міста-держави і т.д.) не лише вужчі у своїй просторовій протяжності, але і коротші у часовій тривалості від суспільств, до складу яких вони входять, як частина входить до цілого; вони є власним вираженням конкретних соціальних спільнот. Суспільство, а не держава є тим соціальним «атомом», на якому варто фокусувати свою увагу історика», — зазначає філософ [12, с.40]. При цьому під цивілізацією він розуміє стійку спільноту людей, об'єднаних перш за все духовними традиціями, а також географічними межами. На ранніх етапах розвитку духовній спільноті відповідає також економічна і політична, а на пізніх, у процесі розвитку економічних і політичних міжнародних зв'язків, — чіткий розподіл на локальні, замкнуті цивілізації зберігається лише у духовній сфері. Цивілізація, за А.Тойнбі, це особливий вид суспільства, який відрізняється від примітивного суспільства доісторичної епохи і від нового, сучасного всесвітнього суспільства, що є перспективою людства. Порівнюючи цивілізацію із примітивним суспільством, філософ зазначає наступне: «Примітивні суспільства мають порівняно коротке життя, вони обмежені територіально і мало чисельні. Життя цивілізацій, список яких ледь досягає двозначного числа, навпаки, більш тривале, вони займають обширні

території, а кількість людей, охоплених цивілізацією, як правило, велика. Вони мають тенденцію до поширення шляхом підкорення та асиміляції інших суспільств — іноді суспільств власного виду, але частіше за все примітивних суспільств. Життя примітивних суспільств нерідко закінчується насильницькою смертю, що є особливо неминучим при зустрічі із цивілізацією» [12, с.80].

Проблема цивілізації у А.Тойнбі тісно пов'язана з вихідними ідеалістичними принципами його філософії і обґрунтовується за допомогою останніх. Філософ вважає що у світі, де усі події тісно переплітаються, жодне конкретне явище не можна розглядати окремо від інших. Так само і людина не в змозі осягнути за допомогою свого обмеженого розуму всю сукупність суспільних явищ — це підвладне лише Богові. Тому предметом історичного дослідження, за А.Тойнбі, може бути лише обмежена і тому досяжна для людського розуму сукупність взаємопов'язаних суспільних явищ, яку він і називає цивілізацією.

Варто також наголосити на тому, що цивілізаційна концепція А.Тойнбі не оминула і Україну. Нашу країну філософ відносить до православної цивілізації і розглядає як арену протидії і взаємодії двох великих цивілізацій — західної і східнохристиянської. У праці «Дослідження історії» А.Тойнбі не говорить конкретно про українські землі, а згадує про російські території, які потрапили під вплив західноєвропейської культури. Проте цілком зрозуміло, про що йде мова, коли говориться про західну окраїну Росії. «У ході боротьби Росії удалося повернути під свій суверенітет землі, які довгі роки знаходилися під західним правлінням. Однак військові і політичні перемоги ще не гарантували повернення цих територій у лоно колишньої культури» [12, с.562]. Україна згадується також у зв'язку із розгромом шведів армією Петра I у 1709 році [12, с.564].

Український історик В.Скоблик вважав, що англійський філософ приділив достатньо уваги історії нашої країни: «За-

слуга А.Тойнбі і в тому, — пише він, — що, «підштовхуючи» нас до вивчення історії України як поліцивілізаційного (чи принаймні біцивілізаційного) феномена, він змушує нас замислитися над проблемою тісного взаємозв'язку між саморозвитком українців та їхніми ціннісними орієнтаціями. Українці повинні прагнути до тісніших зв'язків із західною цивілізацією не для того, щоб «втекти» від православних народів-сусідів. Навпаки, українці мають повернути собі ту провідну роль у східнохристиянському світі, яка їм раніше (в окремі періоди історії і в окремих сферах, зокрема у духовно-культурній) належала. Історичне минуле, актуалізоване у працях А.Тойнбі, повинно спонукати сучасних політичних лідерів України усвідомити це надзавдання для українців ХХІ століття».

Дослідження А.Тойнбі починається з характеристики історичного мислення, яке було притаманне західному суспільству ХХ століття. Після Першої світової війни характерною особливістю стало таке явище, як взаємозалежність невеликих держав. Усі країни поступово починають усвідомлювати, що не можуть самостійно вижити економічно, і звертаються за допомогою до міжнародних організацій, які були створені навколо секретаріату Ліги Націй і Міжнародного бюро праці у Женеві. Головним у свідомості суспільства стало осмислення себе як частини широкого універсума, тоді як особливістю суспільної свідомості ХІХ століття було прагнення відмежуватись, зачинитись у рамках національної держави.

З огляду на все вище сказане, А.Тойнбі зазначає, що поле історичного дослідження являє собою суспільство, яке є ширше у просторі і часі, ніж національні держави. У ході класифікації таких суспільств філософ розподіляє їх на примітивні і цивілізовані, а вже потім звертається до проблеми генезису цивілізацій. Значний вплив на формування поглядів А.Тойнбі здійснила філософія А.Бергсона. Так, виникнення і зростання цивілізацій англійський дослідник пов'язує з

енергією «життєвого пориву» — однією із провідних категорій бергсонівської філософії життя [1, с.121].

А.Тойнбі у першу чергу намагається проаналізувати процес виникнення цивілізацій, виокремивши основні шляхи їх формування. З точки зору генезису, або зародження, цивілізації поділяються на дві групи: більшість із них є спорідненими, похідними від попередніх цивілізацій, а меншість виникла у результаті мутації примітивних суспільств. До останніх А.Тойнбі відносить шість цивілізацій: єгипетську, шумерську, мінойську, китайську, майя і андську. Саме вони є прикладом стрибка із доцивілізованих примітивних суспільств у цивілізований стан, що характеризується динамічністю на відміну від статичності, яка притаманна примітивній спільноті.

Філософ відкидає расу і географічне середовище в якості позитивних факторів цивілізаційного процесу. «Уявлення про спільне середовище, до якого включається як природний, так і людський елементи, — пише він, — виявляється неадекватним у якості позитивного для пояснення генезису кожної з цивілізацій. Зрозуміло, що різні поєднання цих двох елементів можуть сприяти зародженню цивілізації в одному випадку і не сприяти в іншому» [12, с.106].

Проблему генезису цивілізації А.Тойнбі розв'язує за допомогою власної концепції «Виклику-і-Відповіді», «творчої меншості» і «мімезису». Цивілізації, таким чином, виникають із примітивних суспільств як результат «відповіді» на «виклик», зумовлений складною ситуацією, яка породжена природним середовищем або ж людським оточенням. А.Тойнбі формулює закон «золотої середини», згідно з яким виклик має бути не слабким, щоб послідувала відповідь, а також не занадто сильним, щоб не знищити цивілізацію у зародку [12, с.179].

У філософській концепції А.Тойнбі велика увага приділяється особистості — надлюдині, генію, видатній особі, покликання якої полягає у тому, щоб порушити

соціальну рівновагу продуктом своєї творчості. Останній передає внутрішній порив митця, сприймаючи який, всі члени суспільства включаються у процес перетворень. А.Тойнбі вважає, що саме творчі особистості сприяють зростанню цивілізації. «Сам факт, що ріст цивілізацій — справа рук творчих особистостей або творчої меншості, — пише філософ, — передбачає, що нетворча більшість буде знаходитись позаду, поки першовідкривачі не підтягнуть ар'єргарди до свого власного рівня. Зазначимо, що цивілізації, які перебувають на стадії зростання, відрізняються від примітивних суспільств поступовим рухом за рахунок творчої меншості. Варто додати, що творчі особистості за будь-яких умов становлять у суспільстві меншість, проте саме ця меншість і надихає соціальну систему новим життям» [12, с.260]. Нетворча більшість здатна «наздогнати» творчих піонерів за допомогою вільного мімезису — особливої властивості людської природи, яка є результатом колективного досвіду. «Для того щоб спонукати інертну більшість слідувати за активною меншістю, недостатньо лише сили духу творчої особистості. Засвоєння високих духовно-моральних цінностей передбачає здатність сприймати «культурну радіацію», вільний мімезис як наслідування духовно-морального пориву обраних носіїв нового» [12, с.261].

Варто зазначити, що цивілізаційна концепція А.Тойнбі по-різному сприймалася філософами, проте найбільш відчутною є критика з боку радянських дослідників. Це пояснюється діаметрально протилежними поглядами на суспільний розвиток людства, що призводить до протистояння між цивілізаційною і формаційною моделями історичного руху. Аналізуючи філософську спадщину А.Тойнбі, радянський дослідник Ю.Семенов писав: «Явно недооцінюється (у концепції А.Тойнбі. — В.В.), а у деяких випадках просто ігнорується, роль матеріальних факторів зародження та існування цивілізацій, перш за все продуктивних сил і вироб-

ничих відносин, соціально-класової структури суспільства» [10, с.62]. Критиці було піддано також закон «Виклику-і-Відповіді» через те, що уявлення про вирішальну роль творчих особистостей і мімезису у генезисі цивілізації не підкріплене фактичною аргументацією, а також, на думку Ю.Семенова, «страждає апріоризмом і містицизмом» [Там само]. Як вважали радянські вчені, цивілізаційна теорія не відповідає матеріалістичному розумінню історії, а тому сумнівними є її науковість і взагалі право на існування. Досліджуючи проблему цивілізації у філософії А.Тойнбі, радянський учений Г.Чесноков зазначав наступне: «Концепція «локальних цивілізацій», яка, на думку самого автора «Дослідження історії», повинна була подолати обмеженість як абстрактних філософських концепцій XIX століття, так і вузькість емпіризму сучасної буржуазної соціології, не принесла бажаних результатів. Близька за своїм характером до інших буржуазних соціологічних теорій, концепція А.Тойнбі не дозволяє зрозуміти ні загальних закономірностей історичного розвитку, ні тих специфічних особливостей, які властиві будь-якій національній культурі» [15, с.79].

На сьогодні цивілізаційна теорія має багато прибічників серед вітчизняних і зарубіжних філософів. Вона вдало поєднується із стадійним і полілінійним підходами, а тому більш актуальною є полі концептуальна модель періодизації суспільного розвитку. З боку українських філософів та істориків спостерігається прихильне ставлення до цивілізаційної концепції А.Тойнбі. Особливо потрібно відзначити те, що вітчизняні вчені не займалися поверховим коментуванням і дріб'язковою критикою окремих концептуальних положень (а тим більше фактологічних неточностей) філософа, а здійснили ряд цікавих спроб творчого поєднання ідей британського мислителя зі своїми власними. С.Грабовський називає А.Тойнбі оптимістом, який вірить у здатність людей приймати вільні рішення, усвідомлювати по-

милки минулого і відповідати за свої вчинки [3, с.118]. Історик В.Скоблик вважає А.Тойнбі одним із найвидатніших західних вчених-мислителів ХХ століття [11, с.17].

Отже, як висновок зазначимо, що цивілізаційна концепція А.Тойнбі здійснює вагомий вплив на формування сучасних підходів до визначення закономірностей соціокультурного розвитку людства. Філософія англійського мислителя визначає цивілізацію як достатньо абстрактну для того, щоб усвідомлюватися як окрема дискретна одиниця (єдність, цілісність) у вимірі всесвітньо-історичного процесу як такого, і водночас достатньо конкретну, щоб співвідноситися з емпіричними реаліями історії, такими як держава, народ, подія чи навіть окрема видатна особа. Це й дає підстави вважати, що центральною категорією філософії історії має бути саме цивілізація, а філософія історії може бути конкретизованою у вигляді теорії цивілізаційного процесу.

Література

1. *Бергсон А.* Два источника морали и религии / А.Бергсон; пер. с фр., послесловие и примечания А.Гофмана. — М.: «Катон», 1994. — 384с. — (История философии в памятниках).
2. *Ганчев П.* Глобализация цивилизации и необходимость новой формы философии / П.Ганчев // Вопросы философии. — 2007. — № 8. — С.160 — 165.
3. *Грабовський С.* Оптиміст ХХ століття (А.Тойнбі) / С.Грабовський // Історичний календар-99. — К., 1998. — С.117 — 118.
4. *Данилевський Н.* Россия и Европа / Н.Данилевский; сост., послесловие и комментарии С.Вайгачева. — М.: Книга, 1991. — 574с. — (Историко-литературный архив).
5. *Льїн В., Кулагін Ю.* Філософія: Підручник: В 2ч. — Ч. II. Актуальні проблеми сучасності / В.Льїн, Ю.Кулагін. — К.: «Альтерпрес», 2002. — 480с.

6. *Киссель М.* Джамбаттиста Вико / М.Киссель. — М.: Мысль, 1980. — 197с. — (Мыслители прошлого).
7. *Морган Л.Г.* Древнее общество / Л.Г.Морган; пер. с англ. под ред. М.Косвена. — Л.: Изд-во Ин-та народов Севера ЦИК СССР, 1934. — 352с. — (Научно-исследовательская ассоциация Ин-та народов Севера ЦИК СССР; Материалы по этнографии; т.1).
8. Мотрошилова Н. Варварство как оборотная сторона цивилизации / Н.Мотрошилова // Вестник Моск. ун-та. Сер.7. Философия. — 2006. — №4. — С.49 — 60.
9. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник [для студ. гуманітарних факультетів вищ. навч. закл.] / Ю.Павленко. — К.: Либідь, 1996. — 360с.
10. *Семёнов Ю.* Социальная философия А.Тойнби: Критич. Очерк / Ю.Семёнов. — М.: Наука, 1980 — 200с. — (АН СССР, Ин-т философии).
11. *Скоблик В.* Історія Русі-України XI — XVIII ст. у контексті між цивілізаційних відносин (особливості тойнбіанської інтерпретації) / В.Скоблик // Укр.. іст. Журнал. — 1998. — № 5. — С.16 — 25.
12. *Тойнби А.* Постигание истории: Сборник; пер. с англ. / А.Тойнби. Сост Огурцов А.; Вступ. ст. Уколовой В.; закл. ст. Рашковского Е.. — М.: Прогресс, 1991. — 736с. — (Историческая библиотека).
13. *Тойнби А.* Цивилизация перед судом истории: Сборник / А.Тойнби. Пер. с англ. — М.: Изд. гр. «Прогресс»: «Культура». — СПб: «Ювента», 1995. — 480с. — (Историческая библиотека).
14. *Чесноков Г.* Проблема цивилизации в философии истории Арнольда Тойнби / Г.Чесноков // Вопросы философии. — 1966. — №10. — С.70 — 79.
15. Цивилизационная структура современного мира. В 3-х т. / Ред. Ю.Н. Пахомов. — К.: Наукова думка, — 2006. — (Проект «Наукова книга»).

16. Шпенглер О. Закат Европы. Очерк морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность / О.Шпенглер. пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К. Свасьяна. — М.: Мысль, 1993. — 663с. — (Историческая библиотека).

В данной статье исследуется проблема формирования концепта «цивилизация» в философском учении А.Тойнби. В работе содержание понятия «цивилизация» подаётся в контексте концепций социокультурного развития человечества.

Ключевые слова: цивилизация, примитивные общества, социокультурный тип, циклическое развитие, культура.

The article in question deals with the development problem of the concept «civilization» in the philosophical point of view of Arnold Joseph Toynbee. In the work under discussion the notion `civilization` is presented within the context of the conception of social and cultural development of humanity.

Key words: civilization, primitive societies, social and cultural type, cyclic development, culture.

Надійшла до редакції 2.05.2009 р.